

УДК 347.427

Наталія Блажівська,

канд. юрид. наук, докторант

Інституту законодавства Верховної Ради України

МОРАТОРІЙ НА ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА МАЙНО БОРЖНИКА В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА В ПРАКТИЦІ ЄСПЛ

Стаття присвячена дослідженню мораторію на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. Здійснено аналіз закріплених у законодавстві України мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника щодо їх відповідності практиці ЄСПЛ.

Ключові слова: мораторій на звернення стягнення на майно боржника, практика ЄСПЛ, легітимна мета мораторію, пропорційність застосування мораторію.

Постановка проблеми. 15 травня 2018 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні» [1]. Цим законом було встановлено заборону звернення стягнення та накладення арешту на кошти, що перебувають на спеціальних рахунках та на спеціальних рахунках для кредитних коштів, суб'єктів господарювання у сфері тепло-, водопостачання та водовідведення. Тобто наше законодавство поповнилось ще одним випадком мораторію на звернення стягнення на майно боржника, які натеper закріплені в цілій низці законів [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Як бачимо, кількість таких мораторіїв має тенденцію до збільшення, а сфера їх дії – до розширення. Це ставить перед вітчизняною правничою наукою питання про правову природу таких мораторіїв та їх відповідність міжнародним стандартам. Додатковим аргументом на користь актуальності дослідження цього питання стає практика Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який неодноразово встановлював порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод внаслідок тривалого невиконання судових рішень, зумовленого в тому числі застосуванням закріплених у законодавстві мораторіїв. Чи не найбільш резонансним у цьому аспекті є рішення у справі «Бурмич та інші проти України» [9], якому передувало пілотне рішення у справі Юрія Миколайовича Іванова проти України [10]. В обох рішеннях ЄСПЛ визнав неспроможність допомогтися вчасної виплати присудженого судом

відшкодування через запровадження заборони на арешт і продаж майна, що належить підприємствам, які перебувають у державній власності або контролюються державою, несумісною з вимогами Конвенції практикою.

У межах цієї статті поставимо за завдання дослідити, чи відповідають закріплені в законодавстві України мораторії на звернення стягнення на майно боржника та їх застосування практиці ЄСПЛ. Актуальність такого дослідження пояснюється також тим, що за інформацією, наданою Державною виконавчою службою України, лише протягом 2011 року у зв'язку з дією мораторію, передбаченого Законом України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», 77 079 виконавчих документів на суму 6 596 370 579 грн. виконано не було. З огляду на включення підприємства до Реєстру підприємств паливно-енергетичного комплексу, які беруть участь у процедурі погашення заборгованості відповідно до Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу», станом на 31.12.2011 було зупинено виконання за 30 252 виконавчими документами на суму 16 601 462 635 грн [11].

Аналіз останніх досліджень. Натеper у вітчизняній юридичній літературі відсутнє комплексне дослідження мораторію на звернення стягнення на майно боржника та його місця в системі цивільного права. Натомість такий мораторій стає предметом аналізу у працях, присвячених питанням строків виконання судових рішень зокрема та здійснення правосуддя загалом, щодо їх відповідності практиці ЄСПЛ. Серед останніх варто вказати на доробки М.В. Буроменського, Н.С. Кузнецової, В.В. Городовенка, П.М. Рабіновича, О.М. Толочка, І.Е. Беристової, П.Д. Гуйвана та інших.

Виклад основного матеріалу. Поняття вказаних мораторіїв недостатньою мірою закріплено на рівні цивільного законодавства. Так, ЦК України [12] розглядає мораторій на виконання зобов'язання на підставах, встановлених законом, як обставину, що зупиняє перебіг позовної давності (п. 2 ч. 1 ст. 263). А Закон України «Про виконавче провадження» [13] відносить зазначені мораторії до підстав для зупинення вчинення виконавчих дій (п. 7, 10, 11 ч. 1 ст. 34). По суті, кожен із таких мораторіїв є законодавчо передбаченим відстроченням виконання зобов'язання. Причому дія мораторію не залежить від того, чи настав строк виконання зобов'язання, чи пред'явив кредитор боржнику вимогу виконати зобов'язання, чи звернувся кредитор до суду з позовом про виконання зобов'язання, чи був задоволений такий позов рішенням суду, що набрало законної сили, чи звернувся кредитор до уповноважених органів щодо примусового виконання такого судового рішення.

З урахуванням предмета нашого дослідження важливим є такі дві характеристики мораторію на примусове стягнення на майно боржника відповідно до практики ЄСПЛ. По-перше, права вимоги, які підпадають під дію таких мораторіїв, зокрема, підтверджені остаточними судовими рішеннями, становить майно (possession) відповідно до змісту ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14]. А невиконання рішень, винесених на користь заявників, може вважатись втручанням у право заявників на мирне володіння їхнім майном. По-друге, такі мораторії стають поширеною причиною тривалого невиконання судових рішень. А виконання судового рішення, як встановлено в рішенні ЄСПЛ у справі «Бурдов проти Росії» [15], має розглядатися як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Самі по собі ці права не є абсолютними та можуть підпадати під обмеження, встановлені законом. Власне, подібний підхід відстоює і Конституційний Суд України, який у рішенні по справі про мораторій на примусову реалізацію майна [16] визнав Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» таким, що відповідає Конституції України (є конституційним). Ця правова позиція ґрунтується на тому, що встановлений на певний період мораторій на примусове відчуження майна підприємств, з одного боку, є встановленою в законі особливістю правового режиму відповідної форми власності, а з іншого, не скасовує рішення судів про примусове відчуження майна підприємств, вони залиша-

ються в силі, а їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна. Це рішення наводиться як приклад розбіжності висновків Конституційного Суду України з практикою ЄСПЛ [17, с. 61] та є предметом наукової критики [18, с. 41]. Але вважаємо, що немає підстав бути настільки категоричним, оскільки потрібно враховувати і специфіку діяльності Конституційного Суду України та ЄСПЛ: якщо перший розглядає виключно питання права, то другий зв'язаний фактами конкретної справи [19, с. 229].

Отже, мораторії на звернення стягнення на майно боржника по суті є втручанням принаймні в два конвенційні права – права на справедливий суд та права на мирне володіння своїм майном. Отже, встановлення в законодавстві таких мораторіїв повинно відповідати таким умовам: мати законну мету та забезпечувати пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою. Спробуємо дослідити ці умови детальніше.

Аналіз окресленого вище законодавства свідчить, що для кожного із встановлених мораторіїв принаймні декларується легітимна мета. Така легітимна мета може мати різне спрямування, яке умовно можна об'єднати в три групи: 1) захист інтересів держави та суспільства [2]; 2) подолання наслідків надзвичайних обставин [3]; 3) захист інтересів окремих суб'єктів [20]. Зазначені цілі встановлення мораторію, як правило, визнаються ЄСПЛ легітимними. Наприклад, у рішенні по справі «Михайленки та інші проти України» ЄСПЛ визнав, що заборона вивозу з Чорнобильської зони обов'язкового відселення забрудненого майна підприємства-боржника, безперечно, зачіпала законні суспільні інтереси [22]. Однак у літературі інколи стверджується, що закріплені мораторії не завжди досягають вказаних цілей. Прикладом може слугувати Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», який не дозволяє в цивілізований спосіб здійснювати продаж об'єктів державної власності для задоволення вимог кредиторів, тим самим відкриваючи шлях для застосування інших механізмів відчуження державного майна (наприклад, відчуження та списання основних фондів суб'єктів господарювання) [23, с. 174].

Засоби, які встановлюються для досягнення вказаних цілей, можуть бути різноманітні: 1) стосуватися майна боржника загалом; 2) охоплювати майно, яке знаходиться на окремій території; 3) поширювати дію лише на окремий вид майна. Однак кожен із зазначених засобів передбачає неможливість звернення стягнення на майно боржника. Мораторій на звернення стягнення на майно

створює дисбаланс між інтересами боржника та кредитора, а тому постає питання про забезпечення пропорційності між встановленими засобами та закріпленими цілями. Одним із перших критеріїв визначення пропорційності, які випливають із практики ЄСПЛ, є строк застосування мораторію. З цього приводу слушно зазначає П. Гуйван, що тривале невиконання судових рішень, що набрали законної сили, кваліфікується ЄСПЛ як порушення передбаченого ст. 6 Конвенції права на справедливий суд [24, с. 27]. Так, прецедентним у цьому аспекті можна назвати рішення у справі «Імобільяре Саффі проти Італії», в якому ЄСПЛ вирішив, що система черговості виконання судових наказів про виселення, з огляду на те, що вона призвела до цілих шести років очікування у зв'язку із законодавчим відстроченням виконання таких наказів, поклала надмірний тягар на компанію-заявницю і, отже, порушила рівновагу, що мала бути забезпечена між захистом права власності і вимогами загальних інтересів [25]. На жаль, частина із досліджуваних мораторіїв взагалі не мають жодного строку дії, тобто є безстроковими. В окремих випадках це може бути обумовлено цілком самим мораторієм [3]. В інших випадках безстроковий характер мораторію, на наш погляд, нічим не обґрунтований [5]. Більшість мораторіїв мають невизначений строк дії, який, як правило, зумовлюється подією, яка має настати у майбутньому, але час настання якої невідомий [2; 6; 7]. Усі вказані події залежать від волі держави в особі органів виконавчої та законодавчої влади та, як правило, потребують ухвалення окремого закону про припинення мораторію. Лише для окремих мораторіїв встановлено конкретний строк їхньої дії: зокрема, процедура погашення заборгованості підприємствами паливно-енергетичного комплексу діяла до 1 вересня 2015 року [4].

Також слід враховувати, що гарантії виконання судових рішень, які набрали законної сили і таким чином набули статусу остаточних, охоплюються змістом принципу правової визначеності [24, с. 27]. Отже, застосування мораторіїв на стягнення майна боржника також повинно відповідати цьому принципу. Продемонструвати це можна на прикладі справи «Трихліб проти України» [26]. У цій справі ЄСПЛ встановив розбіжність інтерпретації правозастосовними органами законодавства про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, яка спочатку дозволяла одночасно з провадженням у справі про банкрутство виконання рішень щодо виплати заробітної плати, а потім була змінена на заборону відчуження та примусову реалізацію майна підприємства.

Попри те, що відповідно до практики ЄСПЛ проблема тлумачення національного законодавства покладається головним чином на національні суди, вони все ж таки мають вибрати таке рішення, яке б дозволило державі дотримуватись своїх зобов'язань, передбачених Конвенцією. Неоднакове застосування також мало місце щодо мораторію на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті, для усунення якої ВСУ прийняв дві правових позиції. По-перше, цей мораторій не передбачає втрату кредитором права на звернення стягнення на предмет іпотеки (застави) у разі невиконання боржником зобов'язань за договором, а лише тимчасово забороняє примусове стягнення на майно (відчуження без згоди власника). Тобто не може бути мотивом для відмови в позові, а є правовою підставою, що унеможливорює вжиття органами і посадовими особами, які здійснюють примусове виконання рішень про звернення стягнення на предмет іпотеки та провадять конкретні виконавчі дії, заходів, спрямованих на примусове виконання таких рішень [27]. По-друге, на час дії мораторію не підлягає виконанню й рішення в частині виселення з відповідного житла [28].

Наступний критерій пропорційності, який ставиться в практиці ЄСПЛ до мораторіїв, полягає у визначенні того, наскільки механізм застосування мораторію є гнучким. Наприклад, у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» [25] ЄСПЛ зазначає, що італійській системі шкодить певна негнучкість, оскільки вона надає пріоритет вимогам про виселення у справах, у яких чинність орендного договору вже закінчилася, а орендодавець негайно потребує повернення квартири для свого використання чи використання членами його сім'ї. Це автоматично ставить виконання наказів про виселення, не віднесених до пріоритетних, у залежність від існування клопотань, що містять підстави для їх пріоритетного вирішення. Отже, оскільки завжди існувала велика кількість невиконаних пріоритетних клопотань, непріоритетні накази фактично ніколи не виконувалися. Мораторії, встановлені в Україні, також не характеризуються гнучкістю. Це підтверджується практикою ЄСПЛ. Так, у рішенні у справі «Сокур проти України» [21] ЄСПЛ встановив, що законодавство України не надає ані кредитору, такому як заявник, ані державному виконавцю хоча б якоїсь можливості оскаржити зазначені законодавчі обмеження, наприклад, у разі несправедливого застосування обмеження судом, який слухає справу про банкрутство підприємства-боржника. Законодавству України відомі тільки окремі винятки із застосування мораторіїв, які, як правило, мають поодино-

кий характер та можуть виводити з-під дії мораторіїв: 1) окремі зобов'язання [2]; 2) окремих кредиторів [2]; 3) окремих боржників [5].

Ще однією умовою пропорційності застосування мораторію на звернення стягнення на майно боржника ЄСПЛ визнає закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником [25]. Тривалий час українське законодавство не передбачало ніякої компенсації, який би із вказаних мораторіїв не застосовувався, що визнавалось однією з підстав визнання ЄСПЛ недотримання принципу пропорційності і, як наслідок, порушення конвенційних прав, як, наприклад, у справі «Sokur v. Ukraine» [21]. У зв'язку з цим та на виконання рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [10] було прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [29]. Стаття 5 вказаного Закону передбачає відповідне право на компенсацію. Однак дієвість цього Закону ставиться під сумнів як у науковій літературі [30, с. 26], так і в практиці ЄСПЛ, зокрема в справі «Бурмич та інші проти України» [9]. Пояснюється це тим, що заходи, встановлені цим Законом, здійснюються за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду, тобто їх ефективність залежить від Закону України про державний бюджет на відповідний рік.

Висновки

Таким чином, на основі проведеного дослідження доходимо таких висновків. По-перше, законодавство України передбачає численні випадки мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника. А тому назріла потреба у моніторингу вказаних випадків на предмет відповідності задекларованим цілям їх встановлення з подальшим скасуванням, якщо така ціль не досягається або відпала. По-друге, закріплені в законодавстві України мораторії на звернення стягнення на майно боржника необхідно привести у відповідність до практики ЄСПЛ, забезпечивши їх пропорційність задекларованим цілям. Для цього доцільно: визначити строк дії кожного мораторію, якщо тільки інше не обумовлено ціллю його встановлення; по можливості запровадити гнучкий механізм застосування мораторію у вигляді альтернативних способів задоволення вимог кредитора та (або) можливості оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку; гарантувати кредиторам право на отримання компенсації втрат, завданих внаслідок застосування мораторію.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні: Закон України від 15 травня 2018 року № 2417-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2417-19> (дата звернення: 11.11.2018).
2. Про введення мораторію на примусову реалізацію майна: Закон України від 29 листопада 2001 року № 2864-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2864-14> (дата звернення: 11.11.2018).
3. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року № 791а-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12> (дата звернення: 11.11.2018).
4. Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу: Закон України від 23 червня 2005 року № 2711-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2711-15> (дата звернення: 11.11.2018).
5. Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництва, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок: Закон України від 20 травня 2010 року № 2274-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2274-17> (дата звернення: 11.11.2018).
6. Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загальноготористування: Закон України від 23 лютого 2012 року № 4442-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4442-17> (дата звернення: 11.11.2018).
7. Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті: Закон України від 3 червня 2014 року № 1304-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1304-18> (дата звернення: 11.11.2018).
8. Про встановлення додаткових гарантій щодо захисту прав громадян, які проживають на територіях проведення антитерористичної операції, та обмеження відповідальності підприємств – виконавців/виробників житлово-комунальних послуг у разі несвоєчасного здійснення платежів за спожиті енергетичні ресурси: Закон України від 13 січня 2015 року № 85-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/85-19> (дата звернення: 11.11.2018).
9. *Burmych and others v. Ukraine*: Court (Grand Chamber) Judgment. 12.10.2017. App. № 46852/13, 47786/13, 54125/13. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> (дата звернення: 11.11.2018).
10. *Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*: Court (Fifth Section) Judgment. 15.10.2009. App. 40450/04. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95032> (дата звернення: 11.11.2018).
11. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів

України щодо виконання судових рішень». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45896&pf35401=251776> (дата звернення: 11.11.2018).

12. Цивільний кодекс України 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.11.2018).

13. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 11.11.2018).

14. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 11.11.2018).

15. Burdov v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 59498/00. 07.05.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94382> (дата звернення: 11.11.2018).

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 року № 1-11/2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03> (дата звернення: 11.11.2018).

17. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. Вісник Національної академії правових наук України. 2012. № 3. С. 54–66.

18. Добрянська Н. Л., Мелешевич А. А. Верховенство права та судова практика Європейського суду з прав людини стосовно України із забезпечення виконання судових рішень. Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки. № 2008. № 77. С. 37–43.

19. Мазур М. В. Прецеденти Європейського суду з прав людини у системі джерел конституційного права України. Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. 2008. Вип. 39. С. 226–232.

20. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовід-

ведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62005&pf35401=426407> (дата звернення: 11.11.2018).

21. Sokur v. Ukraine: Court Judgment. App. № 29439/02. 26.04.2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68886> (дата звернення: 11.11.2018).

22. Mikhalenki and others v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. № 35091/02, 35196/02, 35201/02. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67580> (дата звернення: 11.11.2018).

23. Грабован Л. І. Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 247 с.

24. Гуйван П. Значення темпоральних чинників у практиці Європейського Суду з прав людини. Своєчасність виконання судового рішення – обов'язковий елемент правової ідеї щодо розумного строку розгляду справи (частина 5). Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 26-31.

25. Immobiliare Saffi v. Italy: Court (Grand Chamber) Judgment. App. № 22774/93, 28.07.1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58292> (дата звернення: 11.11.2018).

26. Trykhliv v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. 20.09.2005. App. 58312/00. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70181> (дата звернення: 11.11.2018).

27. Постанова Верховного Суду України від 9 вересня 2015 року у справі № 6-483цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50239397> (дата звернення: 11.11.2018).

28. Постанова Верховного Суду України від 3 лютого 2016 року у справі № 6-2947цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55609670> (дата звернення: 11.11.2018).

29. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 5 червня 2012 року № 4901-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4901-17> (дата звернення: 11.11.2018).

30. Берестова І. Проблемы исполнения судебных решений, по которым предоставлена гарантия государства Украина. Legea si Viata. 2017. № 11/2. С. 24–28.

Статья посвящена исследованию моратория на обращение взыскания на имущество должника в законодательстве Украины и в практике ЕСПЧ. Осуществлен анализ закрепленных в законодательстве Украины мораториев на обращение взыскания на имущество должника относительно их соответствия практике ЕСПЧ.

Ключевые слова: мораторий на обращение взыскания на имущество должника, практика ЕСПЧ, легитимная цель моратория, пропорциональность применения моратория.

The article is devoted to the study of the moratorium on foreclosure of the property of the debtor in the legislation of Ukraine and in the practice of the ECHR. The analysis of the moratoriums enshrined in the legislation of Ukraine on foreclosure of the property of the debtor for their compliance with the practice of the ECHR was carried out.

Key words: moratorium on foreclosure on the debtor's property, practice of the ECHR, legitimate aim of the moratorium, proportionality of the moratorium.